

GALÍCIA I GRANADA: PELEGRINATGE I EXERCICI DE CAVALLERIA EN TERRES IBÈRIQUES I MUSULMANES OCCIDENTALS A LA BAIXA EDAT MITJANA

ROSER SALICRÚ I LLUCH
Institució Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

SUMARI

1. Exercici de cavalleria, visites cortesanes i pelegrinatge en terres ibèriques.- 2. Galícia i Granada, manifestacions del doble al·licient peninsular.- 3. Pelegrins, cavallers i viatgers a les fonts de cancelleria catalanoaragoneses. Nota explicativa dels apèndixs.

1. EXERCICI DE CAVALLERIA, VISITES CORTESANES I PELEGRINATGE EN TERRES IBÈRIQUES

Amb grant desir et volenté d'aler veoir le pays de par dela;² amb entencion d'aler d'illec en pluseurs autres pays et contrees pour acquerir honneur et avoir plus grant cognoissance des seigneurs et dames desdiz pays et de leurs armes;³ amb entencion et propos d'aler presentement en plusieurs royaumes et parties de ce monde pour veoir le peuple et exercer sa personne en faiz de chevalerie;⁴ por mirar e cercar el mundo assín como yes costumbre de cavalleros;⁵ por cercar ... regnos e tierras e veer las nobleses de las muy grandes casas e stados de los reyes del mundo, assín como yes acostumbrado de otros cavalleros en cercar e veer las tierras strangeras de los grandes príncipes e senyores del mundo;⁶ por exercir sus actos de cavallería e de notabla renombre, honor e fama ... discorrer diversas partes del mundo;⁷ por exercitar en diversas partidas del mundo los strenos actos de cavallería;⁸ ad strenuos militie actus exercendos ut vir fortis et intrepidus telluris ambiens litora ad ipsa climata declinare proponat;⁹ ut strenus militie et honestatis actus exerceat intendat orbis ambitum perlustrare;¹⁰ more nobilium aliena climata lustraturus;¹¹ ad indaganda que miranda sunt;¹² varias orbis regiones ambire et per ipsa climata suum flectere;¹³ proprios lares deserente mundi varias regiones insequendo, corpora sanctorum et eorum basilicas ac terras extraneas laborat visitare;¹⁴ diversas telluris plagas et orbis climata Christi fidelium et barbarorum citra et transmarina ... diversa loca sanctorum corporum ... visitare.¹⁵

Així s'expressen no pas els textos literaris i novel·lescos, sinó les fonts de cancelleria de la Corona d'Aragó que, almenys des del darrer quart del segle XIV, i bàsicament a través de guiatges i cartes de recomanació, deïxen constància del pas per la Corona d'Aragó —o, més pròpiament, de la visita a la cort reial catalanoaragonesa— d'un degoteig constant i sostingut de cavallers errants procedents del nord del Pirineu que es desplaçaren fins a la Península Ibèrica, guiats per l'avidesa de veure món i pel desig d'exercir actes de cavalleria.

Acompanyats de comitives més o menys nombroses, que podien prendre part en justes, torneigs i passos d'ar-

1. Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca finançat per la DGCYT que dirigeixo, «Entre la Península Ibèrica i el Mediterrani. Interaccions polítiques, econòmiques i culturals de la Corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana» (HUM2004-000916).

2. Cf. J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales de Charles VI conservées aux Archives de la Couronne d'Aragon à Barcelone*, «Bibliothèque de l'École des Chartes», XCVII (1936), doc. VIII, p. 430.

3. *Ibidem*, doc. XX, p. 359.

4. *Ibidem*, doc. XXI, p. 46.

5. ACA, C, reg. 2215, fol. 160 r. 1409, juliol, 15. Barcelona.

6. ACA, C, reg. 2385, fol. 20 r. 1414, febrer, 16. Saragossa.

7. ACA, C, reg. 2387, fol. 106 r.-v. 1415, maig, 16. València.

8. ACA, C, reg. 2561, fol. 179 r. 1417, febrer, 21. Híxar.

9. ACA, C, reg. 2388, fol. 120 r.-v. 1415, maig, 16. València. Ed. F. VENDRELL, *Caballeros centroeuropeos en la corte aragonesa*, «Miscellanea Barcinonensia. Revista de investigación y alta cultura», XXXVIII (1971), doc. II, p. 37.

10. ACA, C, reg. 2388, fols. 118 v.-119 r. 1415, maig, 16. València. Ed. F. VENDRELL, *Caballeros*, doc. I, p. 36.

11. ACA, C, reg. 1675, fol. 101 r. 1387, març, 31. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen der deutsch-spanischen Kultur- und Wirtschaftsbeziehungen*, «Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens», 14 (1959), p. 163.

12. J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales*, doc. XV, p. 353.

13. ACA, C, reg. 2389, fol. 50 r. 1415, febrer, 15. València.

14. ACA, C, reg. 2389, fols. 49 r.-v. 1415, febrer, 15. València.

15. ACA, C, reg. 2393, fols. 201 v.-202 r. 1414, desembre, 26. València.

mes,¹⁶ i acreditats amb cartes de recomanació dels seus propis senyors o monarques, o dels grans senyors i monarques que ja havien visitat prèviament, aquests cavallers buscaven l'hospitalitat i aixopluc de les corts reials i senyoriales, de les quals esperaven ulteriors recomanacions destinades als monarques de qui després preveien anar a l'encontre.¹⁷

Si bé és obvi que devien tenir el que podríem considerar un mínim «pla de viatge», els relats i moltes de les empremtes documentals que ens han llegat alguns d'aquests cavallers demostren que sovint deixaven un ampli marge a la improvisació no només pel que feia a la durada o abast temporal, sinó també a la destinació i abast geogràfic dels seus periples.¹⁸ Els seus viatges podien durar uns quants anys i la seva estada a la Península s'allargava durant mesos.¹⁹

16. Aquest seria el cas, per exemple, de Reinprechts IV von Walsee i el seu seguici, tal com podeu veure a la nota 19.

17. Podeu veure'n una anàlisi detallada pel que fa al cas del noble de Silèsia Nicolau de Popplau, que recorregué la Península Ibèrica entre 1484 i 1485, a W. PARAVICINI, *L'étranger à la cour. Nicolas de Popplau en voyage à travers l'Europe (1483-1486)*, dins *L'étranger au Moyen Âge. Actes du XXXe congrès de la SHMESP (Göttingen, 1999)*, París, 2000, pp. 11-25. L'encadenament de guiatages i cartes de recomanació queda ben palès a través dels documents publicats per J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales*. Molts dels personatges que hi apareixen, els retrobem després en altres guiatages i cartes de recomanació emesos posteriorment per la cancelleria catalanoaragonesa i adreçats a uns altres monarques, senyors o prelatats peninsulars; així ho podeu veure reflectit tant en els apèndixs que adjunto al present treball com en els quadres que acompanyen R. SALICRÚ I LLUCH, *Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico*, dins K. HERBERS; N. JASPERT (eds.), «Das kommt mir spanisch». *Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Münster, 2004 (Geschichte und Kultur der Iberischen Welt 1), pp. 217-289, treball on són desenvolupades moltes de les qüestions que aquí només apunto i al qual, per tant, em permeto remetre.

18. Si bé, per exemple, el cavaller suau Jörg von Ehingen, que viatjava disposat a dedicar-se als ideals de cavalleria i a implicar-se en els grans esdeveniments que se li presentessin, decidí anar-se'n cap a Castella per enrolar-se en la campanya contra Granada que, mentre era a la cort de França, s'assabentà que Enric IV de Castella anava a emprendre, no tingué cap pressa per fer-ho perquè, abans, encara es va desviar cap a Angers i es va estar diverses setmanes a la cort de Renat d'Anjou. Després, quan sabé que la campanya castellana ja estava en curs, va canviar de plans i se'n anà a visitar la cort de Navarra, on passà dos mesos, i posteriorment cap a Portugal. Després, des de Lisboa, i havent sabut que també hi tindria ocasió de lluitar contra els infidels, anà a Ceuta; de retorn, encara passà set mesos a la cort portuguesa; i, només finalment, s'enrolà, durant més d'un mes, en una nova campanya d'Enric IV de Castella contra Granada, però després encara s'estigué dos mesos a la cort castellana. Vegeu-ho a J. GARCÍA MERCADAL (ed.), *Viajes de extranjeros por España y Portugal desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo xx*, s.l., Junta de Castilla y León, vol. I, pp. 229-235, i K. HERBERS; R. PLÖTZ, *Caminaron a Santiago. Relatos de peregrinaciones al «fin del mundo»*, [Santiago de Compostela], Xunta de Galicia, 1998, pp. 97-101. El testimoniatge llegat pel patrici d'Augsburg Sebastian Ilsung, al qual faig referència més endavant (vegeu el text corresponent a la nota 24), també il·lustra un altre exemple de recorregut obert a suggeriments i a improvisacions i modificable sobre la marxa, fins i tot quan es tracta, com és el seu cas, d'un «estrict» pelegrí a Sant Jaume.

19. Si testimonis com ara els de Nicolau de Popplau, Jörg Ehingen (podeu comprovar-ho a la nota anterior) o Lleó de Rosmihal de Blatna (vegeu, per a les versions en castellà dels seus relats de viatges, *Via-*

Tant si pensem en els protagonistes de les narracions autobiogràfiques com si ens fixem en les traces arxivístiques deixades per molts dels individus que visitaren les terres ibèriques, es fa difícil, i fins i tot impossible, encasellar sota un únic epígraf la naturalesa, motivacions i

jes de extranjeros, i K. HERBERS; R. PLÖTZ, *Caminaron*) ja ho deixen ben palès, ocasionalment la documentació arxivística catalanoaragonesa també ens permet calcular el temps aproximat que alguns d'aquests cavallers que, tant d'anada com de tornada, creuaren el Pirineu per Catalunya passaren a la Península. Així, per exemple, sabem que la segona quinzena de setembre de 1379 els alemanys Henricus de Hutzcelem i Raynardus Gros, que aleshores es trobaven a Barcelona, es dirigien a Sant Jaume de Galícia i que, al cap de cinc mesos i mig, a la primavera de març de 1380, ja eren a Perpinyà a punt de tornar cap a la seva pàtria. El cavaller de Colònia Lufardus de Sciderich era a Perpinyà disposat a anar a Sant Jaume de Galícia a la primavera d'abril de 1380, i a mitjan novembre, és a dir, al cap de set mesos i mig, es trobava a Barcelona preparat per iniciar el camí de retorn cap a casa. Només tres mesos, en canvi, del novembre de 1385 al febrer de 1386, transcorregueren entre els salconduits per anar a Compostella i per retornar a casa que rebé el cavaller del ducat de Baviera Joan, landgrave de Leuchtenberg i comte de Hals. El comte de l'Alta Alemanya Folrad de Mansfeld rebé guiatge per anar a visitar Castella, Sant Jaume de Galícia, Navarra i Granada el 25 de novembre de 1414 mentre era a Montblanc, i per passar cap a França, de retorn, procedent de Castella, al cap d'uns dos mesos i mig, el 8 de febrer de 1415, estant a València. El 15 de febrer de 1415, també a València, fou *Bensisflan de Don*, del regne de Bohèmia, qui rebé guiatge per anar cap a Castella, Granada i les parts de Barbaria; se li expedí salconduit per tornar cap a França al cap de poc més de deu mesos, el 27 de desembre, des de Perpinyà. A mitjan maig de 1415, a València, *Henricus de Gravar, dominus de Plomlaus et de Sternberch, regni Alamanie*, també cavaller de les parts d'Alemanya, rebé recomanació per dirigir-se a Castella, Portugal, Sant Jaume de Galícia, Granada i Fes, i el 5 febrer del 1416, al cap de gairebé nou mesos, era de retorn a Perpinyà, on rebé salconduit per partir cap a les seves terres. A l'inici de març de 1417 els nobles alemanys Veneschiu de Valdescriu, Henrichus de Schonvald i Nicholaus Schranlz de Czyernyroy eren a Fontes i anaven cap a Ceuta; al cap de poc més de tres mesos després, el 12 de juliol, a València, probablement ja de tornada, reberen un nou salconduit per anar a recórrer món. Per a Humbert, bastard de Savoia, transcorregueren set mesos des que, a la darrerria d'abril de 1419, fou recomanat per anar a Sant Jaume de Galícia i fins que, a la darrerria de novembre, estava a punt de tornar cap a les seves terres; en l'endemig, a la primavera de juliol, havia estat recomanat al rei de Granada per anar-hi a exercir actes de cavalleria. Joan de Muntlopell, senyor de Contagnie, també de Savoia, es dirigia cap a Sant Jaume a mitjan maig de 1419 i estava disposat a iniciar el retorn cap a casa al cap de poc més de sis mesos, a la darrerria de novembre; pel juliol, ell també havia estat recomanat al rei de Granada. Reinprechts IV von Walsee arribà a Segòvia l'agost de 1435 amb la seva comitiva per fer armes davant del rei de Castella i lluitar a la frontera granadina, i un parell de mesos més tard, segons el salconduit que li fou concedit a Montsó a l'octubre, ja se'n tornava cap a Alemanya. Tots aquests casos queden majorment detallats en els quadres annexats a R. SALICRÚ, *Caballeros*. D'altra banda, també podem assenyalar l'exemple d'uns ambaixadors borgonyons que, trobant-se a Portugal i mentre esperaven una resposta del seu senyor, en dos mesos i mig, entre mitjan febrer i la darrerria de maig de 1429, «se trairent a Saint Jacques en Galice. Et, de la, alerent visiter le duc d'Arjonne, le roy de Castille, le roy de la ville de Grenade et plusieurs autres seigneurs, pays et lieux» (cf. J. PAVIOT, *Portugal et Bourgogne au xve. siècle (1384-1482). Recueil de documents extraits des archives bourguignonnes*, Lisboa-Paris, 1995, doc. 92, p. 209, i vegeu també les notes 24 i 41); o el de l'herald Salins, igualment borgonyó, que vacà nou mesos, entre octubre de 1442 i juliol de 1443, per visitar «France, Arragon, Castelaigne, Navarre, Espagne, Castille, Portugal, Grenade, Saint Jacques en Galice, Engleterre et aultres lieux» (*ibidem*, doc. 260, p. 353);

intencions de cadascun i dels seus viatges. Perquè cavallers, diplomàtics, cortesans, croats, pelegrins i, àdhuc, burgesos i mercaders no constitueixen pas realitats necessàriament i mútuament excloents, però sí, en canvi, difícilment dissociables, ja que conformen diverses cares inseparables d'una mateixa moneda que s'interseccionen i que només excepcionalment poden dissecionar-se amb nitidesa. Per això, probablement l'únic denominador comú que els podem aplicar amb propietat és el de viatgers.

Tot i que sabem que molts d'aquests cavallers s'arribaren fins a Galícia i que, per tant, «tècnicament» pelegrinaren a Compostella, en molts casos això no significa pas que aquest fos l'objectiu del seu viatge. Però no vol dir, tampoc, que necessàriament haguem de dessacralitzar o restar possible espiritualitat i valor religiós a la seva visita a Sant Jaume, tot i que és evident que cal diferenciar els pelegrins que anaven *ex professo* a Galícia per devoció o per complir un vot, i que en moltes ocasions també ens apareixen guiats i recomanats per la Corona, dels viatgers per als quals la visita a la tomba de l'apòstol no era sinó una de tantes etapes del periple. Per tant, i encara que pugui no haver-hi cap inconvenient per descriure aquests viatgers com a pelegrins a Sant Jaume, referir-nos a ells exclusivament d'aquesta manera seria desvirtuar-los i, probablement, la majoria de vegades no seria del tot exacte.

El relat del mercader flamenc Eustache de la Fosse, que el 1480 i de manera completament improvisada esdevingué pelegrí a Sant Jaume, és una bona mostra d'aquesta aleatorietat o relativitat del pelegrinatge.

Després de passar diverses peripècies arran d'haver estat capturat per portuguesos durant un viatge comercial a les costes de Guinea, Eustache de la Fosse havia aconseguit escapar-se de la presó d'Alcacer do Sal i fugir cap a Castella. Un cop a Castella i havent iniciat el camí de retorn cap a casa, coincidí amb un mercader de Bruges que anava cap a Sant Jaume i, com que el seu trajecte era parcialment coincident, feren un tros de camí plegats. Però quan havien de separar-se i Eustache havia de tornar cap a Burgos i el mercader de Bruges cap a Galícia, aquest insistí tant que l'acompanyés, per poder comptar amb el seu ajut i amb la seva companyia, oferint-se-li fins i tot a pagar-li les seves despeses i les del seu cavall, que Eustache hi acabà accedint. Finalment, en conseqüència, també pelegrinà a Compostella.²⁰

Per a tota mena de viatgers, per tant, ben sovint Sant Jaume podia no ser sinó una etapa més del que podríem considerar el *gran tour* peninsular. Quan era complet, aquest incloïa les corts d'Aragó, Navarra, Castella, Portu-

gal i, fins i tot, Granada o la lluita a la seva frontera;²¹ i, a més a més, també admetia extensions a les corts marítimes, abdalwadita i hàfsida nord-africanes, així com, a partir de la seva conquesta el 1415, a la Ceuta portuguesa.²²

2. GALÍCIA I GRANADA, MANIFESTACIONS DEL DOBLE ALLICIENT PENINSULAR

No hi ha dubte que, si deixem de banda els circuits cortesans, Sant Jaume de Galícia, al nord, i el sultanat nassarita de Granada o la frontera amb el sultanat, al sud, poden considerar-se els dos grans pols d'atracció peninsular. Un exemple ben significatiu d'això ens l'o-

21. Als cavallers i viatgers que visitaren Granada o que anaren a lluitar a la frontera granadina i que ja vaig recollir a R. SALICRÚ, *Caballeros*, puc afegir-hi ara, gràcies a la documentació publicada per J. PAVIOT, *Portugal*, p. 80 i docs. 349 i 340, Jean de Rebreviettes, que, el 1457, contribuï a la presa de Jimena, i el cavaller Antoine de Payage, castlà de Lens que, coetàniament, també participà en campanyes contra Granada i Barbaria (vegeu la nota següent); a més, puc identificar el cavaller hongarès Simon Suder que segons la documentació catalanoaragonesa volia visitar Sant Jaume i anar cap a les parts *Yspanie* el desembre de 1442, procedent d'Itàlia, amb l'hongarès Simó de Sodoiari a qui l'herald borgonyó Salins va acompanyar en un llarg viatge durant nou mesos (doc. 260, i vegeu la nota 19) i precisar que els ambaixadors enviats pel duc de Borgonya a Portugal per negociar-hi el matrimoni amb la infanta Isabel que, el 1429, mentre esperaven una resposta borgonyona, pelegrinaren a Compostella i visitaren els reis de Castella i Granada eren Jean, senyor de Roubaix i d'Herzele, Baudouin de Lannoy, anomenat *le Bègue*, senyor de Molembaix, i André de Toulangeon, senyor de Mornay, que anaven acompanyats de Baudouin d'Oignies, Albrecht, bastard de Baviera, Grignon Landas, Hector Sacquespée i d'altres gentilhomes i familiars (doc. 92, i vegeu també la nota 19, així com M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au xve. siècle*, París, 1998, p. 30). D'altra banda, com indiquen E. AZNAR; B. PICO, *Viaje de Eustache*, p. 76, en el darrer quart del segle xv el való Jorge Grimón, noble de Namur, també participà, ultra la conquesta de Tenerife, on va establir-se, a la guerra de Granada; segons A. DE VIANA, *La conquista de Tenerife. Introducción, notas e índices por Alejandro Cioranescu*, vol. II, Santa Cruz de Tenerife, 1971, pp. 270-271, i gràcies, especialment, a B. BONNET, *Jorge Grimón y la rendición del Sur de Tenerife*, «Revista de Historia», VI (1936), pp. 6-15, sabem que Grimón va venir a la Península a l'entorn del 1475 i que s'hi estigué vint anys lluitant contra els sarraïns a Andalusia, fins a la definitiva conquesta de Granada, al servei dels Reis Catòlics i sota les ordres d'Iñigo de Mendoza, comte de Tendilla, abans de marxar cap a les Canàries. He d'agrair molt especialment al Prof. E. Aznar que, tan amablement, m'hagi facilitat l'accés a aquest darrer article.

22. Als cavallers i viatgers que visitaren Ceuta que ja vaig recollir a R. SALICRÚ, *Caballeros*, a hores d'ara puc afegir-hi, a través de J. PAVIOT, *Portugal*, el noble del Franc Comtat Jean de Chassa i el *por-savant* Salins, que en tornaren el 1457 (doc. 338); Jean de Rebreviettes, que hi anà el 1458 després d'haver participat, com ja he dit a la nota anterior, en la presa de Jimena, a la frontera granadina, el 1457 (doc. 349); la participació coetània i també esmentada a la nota precedent en campanyes tant a Barbaria com a Granada del cavaller Antoine de Payage, castlà de Lens (doc. 340 i p. 80); o l'estada, a Ceuta, de Lucquet, servidor d'Antoine, bastard de Borgonya, juntament amb un cavaller originari del ducat de Gueldre, el 1461 (doc. 358). És possible que, el 1457, el bastard de Caumont, Jean, que visità Portugal, també s'arribés fins a Ceuta (doc. 339). I el Jorge Grimón esmentat a la nota precedent també tingué un fill, Juan, que morí lluitant contra els sarraïns a Barbaria (cf. B. BONNET, *Jorge Grimón*, pp. 9 i 12).

en aquest cas, i puix que sabem que acompanyava l'hongarès Simó Suder o de Sodoiari, sabem que el 4 de desembre de 1442 es trobava a Tortosa, procedent d'Itàlia, a punt d'emprenre el viatge cap a Sant Jaume, Navarra, Castella i les parts *Yspanie*, és a dir, Granada (vegeu les notes 21 i 42).

20. E. AZNAR VALLEJO; B. PICO GRAÑA (eds.), *Viaje de Eustache de la Fosse (1479-1481)*, La Laguna, 2000, p. 67.

fereix el testimoni del patrici d'Augsburg Sebastian Il-sung. En principi, sembla que, el 1446, la meta del seu viatge no era altra que pelegrinar a Sant Jaume de Galícia, però que, abans, de camí, va visitar les corts de la reina Maria, a Catalunya,²³ del príncep de Viana, a Navarra, i de Joan II, a Castella. Després d'haver acomplert el seu objectiu i d'haver pelegrinat a Compostel·la, també hauria volgut anar a Portugal, però els informes poc atractius que va rebre d'aquest regne, units a l'aparició de la pesta, l'en feren desistir. En canvi, assegura que, tot i que no ho hagués tingut previst, arran de la conversa mantinguda amb algú que hi havia estat i que en parlava amb gran entusiasme, hauria volgut anar a Granada i que, malauradament, la pesta li ho impedí.²⁴

A més a més, és obvi que l'estímul de Granada era ambivalent.

L'atractiu de l'exotisme inherent a la possibilitat de visitar una cort i un regne islàmic, que a sobre gaudien de la fama d'una proverbial hospitalitat, era poderós, com demostra l'exemple d'Il-sung. Perquè, si hi ha fins i tot qui ha considerat que, als centreeuropeus i nord-europeus, el fet de creuar els Alps per primer cop els produïa un gran xoc cultural arran de les desconcertants impressions del clima mediterrani,²⁵ no cal dir com havia de torbarlos travessar el Pirineu; recórrer, primer, unes terres ibèriques que per si soles ja traspuaven l'empremta i la presència de sarraïns; i internar-se, després, en un territori que encara estava sota domini islàmic, per bé que els seus habitants i els seus dirigents estiguessin relativament habituats a la presència o al contacte amb els cristians.²⁶

L'altre gran atractiu de Granada era el militar-cavalleresc pròpiament dit. Perquè, per mitjà de la lluita fronterera, Granada permetia cristallitzar l'ideal de croada contra l'Infidel musulmà²⁷ i, si es combinava, a més,

23. Precisament, coincidint pràcticament, des d'un punt de vista cronològic, amb el testimoni d'Il-sung (K. HERBERS; R. PLÖTZ, *Caminaron*, p. 87; R. SALICRÚ, *Caballeros*, p. 223, nota 19), a la cancelleria catalanoaragonesa s'ha conservat, amb data de 24 de maig de 1446, la concessió, feta a Tortosa, per part de la reina Maria, de l'empresa de la Gerra i l'Estola als nobles alemanys *Georgius Rophon et Sabastianus Illsmig, de Auspurg* (ACA, C, reg. 3144, fol. 2 v).

24. K. HERBERS; R. PLÖTZ, *Caminaron*, pp. 81-94, publiquen l'única traducció que fins ara s'ha fet al castellà del text d'Il-sung, que, seguint Pascual de Gayangos, R. ARIÉ, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides: 1232-1492. Réimpression suivie d'une postface et d'une mise à jour par l'auteur*, París, 1990, p. 317, nota 4, encara considera anònim i inèdit.

25. Així ho valora L. SCHMUGGE, *Pellegrini tedeschi in Italia*, dins S. de RACHEWILTZ; J. RIEDMANN (a cura de), *Comunicazione e mobilità nel Medioevo. Incontri fra il Sud e il Centro dell'Europa (secoli XI-XIV)*, Bolonya, 1997, p. 192.

26. Podeu veure-ho exposat més àmpliament a R. SALICRÚ, *Caballeros*, pp. 229-240.

27. Amb tot i amb això, cal advertir que l'atractiu cavalleresc de Granada no es reduïa a la participació dels cavallers cristians en les hostilitats bèl·liques frontereres antimusulmanes, ja que, com a mínim els cavallers de l'òrbita ibèrica, fins i tot podien arribar a fer un ús pròpiament cavalleresc del sultanat i arribar a convertir el rei de Granada en jutge de les seves batalles i desafiaments privats. Vegeu una recopilació de les dades en aquest sentit que he recollit fins ara a R. SALICRÚ, *Caballeros*, pp. 239-242.

amb una visita a Sant Jaume de Galícia, tot plegat fins i tot podia considerar-se una mena de reformulació del binomi clàssic de pelegrinatge i croada, sancionat, a més, pel lligam atribuït a l'apòstol en la lluita contra l'Islam.²⁸

El testimoni més representatiu i colpidor que conec de la combinació de la doble experiència o del doble atractiu granadí (lluita i visita cortesana) amb el pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia és el del cavaller borgonyó Ghillebert de Lannoy.

Tant el 1407 com el 1410 Ghillebert participà en les campanyes antigranadines de Ferran d'Antequera, aleshores infant de Castella.²⁹ I, si bé en el primer cas, el 1407, un cop llicenciat, es dirigí cap a Sant Jaume de Galícia (on encara tornaria a pelegrinar el 1437, per complir un vot que havia realitzat en morir la seva dona), el 1410, per contra, i irònicament, a desgrat d'haver estat lluitant fins aleshores contra els granadins i d'haver contribuït activament, per tant, en la campanya que comportà la significativa pèrdua de la plaça d'Antequera, Ghillebert gosà encaminar-se a visitar, amb tota tranquil·litat, el regne i la cort nassarites, on no només assegura que fou ben acollit pel sultà, nobles i cortesans que, no ho oblidem, poc abans havia combatut, i que tingué ocasió d'admirar-ne la forma de vida i els palaus i jardins, sinó que a més a més ho féu gràcies a un salcondit de l'infant Ferran de Castella.³⁰

28. Sobre Sant Jaume com a «matamoros» i sant militar-guerrer o polític, podeu veure, per exemple, K. HERBERS, *Política y veneración de santos en la Península Ibérica: desarrollo del «Santiago político»*, [Pontevedra], Fundación Cultural Rutas del Románico, 1999, especialment pp. 35-41; 58-63, 66-71, 80-81, 84-86, 92-99 i 102; P. HENRIET, *Y a-t-il une hagiographie de la «Reconquête» hispanique (XI-XIIIe siècles)?*, dins *L'expansion occidentale (XI-XVe siècles). Formes et conséquences. XXXIIIe Congrès de la SHMES (Madrid, Casa de Velázquez, 23-26 mai 2002)*, París, 2003, pp. 53 i ss.; P. HENRIET, *La santidad en la historia de la Hispania medieval: una aproximación político-sociológica*, dins *Hagiografía y archivos de la iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XVIII Congreso de la Asociación celebrado en Orense (Primera parte) (9 al 13 de septiembre de 2002)*, Oviedo, 2004, especialment pp. 51 i ss. (Memoria Ecclesiae XXIV); o N. SALVADOR MIGUEL, *Entre el mito, la historia y la literatura en la Edad Media: el caso de Santiago guerrero*, dins *Memoria, mito y realidad en la historia medieval. XIII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2002*, Logroño, 2003, pp. 215-232.

29. Podeu trobar una breu ressenya actualitzada d'aquestes campanyes a R. SALICRÚ I LLUCH, *El sultanat de Granada i la Corona d'Aragó, 1410-1458*, Barcelona, 1998, pp. 21-32, i amb una anàlisi més detallada, per bé que en una reedició no actualitzada d'un conjunt d'articles publicats entre 1965 i 1973, a J. TORRES FONTES, *La regencia de don Fernando el de Antequera y las relaciones castellano-granadinas*, Cádiz, 1999.

30. *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy. Voyageur, diplomate et moraliste. Recueillies et publiées par Ch. Potvin, avec des notes géographiques et une carte par J.-C. Houzeau*, Lovaina, 1878, pp. 13-18; R. ARIÉ, *Un seigneur bourguignon en terre musulmane au xve siècle: Ghillebert de Lannoy*, «Le Moyen Age», 2 (1977), pp. 286-291; i, per a una traducció al castellà però només de la narració que Lannoy fa de la seva participació a la campanya de 1410, *La Toma de Antequera. Textos de Ben al-Jatib, Fernán Pérez de Guzmán, Fernando del Pulgar, Alvar García de Santa María y Ghillebert de Lannoy. Prólogo y versión moderna del Dr. Francisco López Estrada*, Antequera, 1964, pp. 119-121.

Les notícies que tenim de cavallers que, efectivament, amb visita cortesana o bé amb lluita a la frontera, inclouen el binomi Sant Jaume de Galícia-Granada en el seu recorregut no són pas escasses.

És el cas, per exemple, de Jacques de Fleon, donzell francès, el 1399;³¹ del suara esmentat Ghillebert de Lannoy i el seu acompanyant, Jacques de Marquette, el 1407;³² de Folrad, comte de Mansfeld, de l'Alta Alemanya, el 1414;³³ de Lluís, duc de Silèsia,³⁴ del mariscal major d'Hongria, de Pere Cheh,³⁵ d'Enric de Gravar, senyor alemany,³⁶ i de Joan d'Estonevelt i Joan de Valldobbe, escuder i conseller del rei de Romans,³⁷ el 1415; del bastard de Savoia, Humbert,³⁸ i del cavaller Joan de Muntlopell, senyor de Contagnie, també de Savoia, el 1419;³⁹ del

gentilhome napolità Carrafello Carrafa, el 1427;⁴⁰ dels ambaixadors enviats pel duc de Borgonya a Portugal per negociar-hi el matrimoni amb la infanta Isabel el 1429, mentre esperaven una resposta borgonyona;⁴¹ del cavaller hongarès Simó de Sodowiar, acompanyat de l'herald borgonyó Salins, el 1442;⁴² del cavaller suau Jörg von Ehingen, amb el seu acompanyant de Salzburg Jordi de Ramsyden, el 1457-1458;⁴³ de diversos combatents anglesos, seus, suïssos i francesos entre el 1486 i el 1491, ja durant la guerra de conquesta final.⁴⁴ I, sens dubte, de molts altres que romanen anònims.

Perquè, entre les llargues nòmimes de cavallers, viatgers i pelegrins que transitaren per terres ibèriques que coneixem,⁴⁵ poden ser molts més encara els que feren un doblet, i és molt possible que en molts casos ens passin desapercebuts. Perquè, moltes vegades, és només de manera casual que descobrim que homes que declaren que van a Sant Jaume també visiten Granada, o que d'altres que proclamen que van a Granada també pelegrinen a Compostella.

L'exemple més clar d'aquesta manca de visibilitat del binomi Sant Jaume-Granada és, segurament, el del noble alemany Ulrich II von Cilli, que a més a més ens brinda un clar testimoni de les possibilitats que ofereix,

31. ACA, C, reg. 2243, fols. 15 r.-v. i 15 v. 1399, octubre, 7 i 8. Saragossa. Esmentat, però únicament com a pelegrí a Sant Jaume, per J. VIELLIARD, *Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen Âge. Ce que nous apprenent les sauf-conduits délivrés aux pèlerins par la chancellerie des rois d'Aragon entre 1379 et 1422*, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, Barcelona, 1936, vol. II, p. 296.

32. Cf. la nota i el text corresponent a la nota 30; a ACA, C, reg. 2180, fols. 150 r.-v., s'hi ha conservat un salconduit que, el 31 de maig de 1407, des de València, va expedir en favor seu (*Jacobus de Marleete o Marlete i Guillelms de Lannoy, gallici*) el rei Martí l'Humà, dient que es dirigien a Castella.

33. ACA, C, reg. 2387, 2389, 2414 i 2429; els dos primers registres són esmentats per J. VIELLIARD, *Pèlerins*, p. 297 (però únicament fent esment de la seva condició de pelegrí a Sant Jaume), i F. VENDRELL, *Caballeros*; vegeu també la nota 19 i R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

34. ACA, C, reg. 2387, 2388 i 2408; els dos darrers registres són citats per F. VENDRELL, *Caballeros*, i J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales*, doc. XVIII, pp. 355-356, publiquen la carta de recomanació del rei de França a Ferran d'Antequera; vegeu també H. FINKE, *Acta Concilii Constantiensis*, Münster, Regensbergische Buchhandlung, 1926, vol. III, pp. 370 i ss.; *Crónica de Juan II*, dins *Crónicas de los reyes de Castilla*, Madrid, 1953, vol. II, pp. 365-368; i R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

35. ACA, C, reg. 2388 i 2408, esmentats per F. VENDRELL, *Caballeros*; J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales*, doc. XVI, p. 354, publiquen la carta de recomanació del rei de França a Ferran d'Antequera; vegeu també *Crónica*, pp. 365-368; podeu veure R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

36. ACA, C, reg. 2388 i 2408, citats per F. VENDRELL, *Caballeros*; J. VIELLIARD; R. AVEZOU, *Lettres originales*, doc. XVIII, pp. 356-357, publiquen la carta de recomanació del rei de França a Ferran d'Antequera; vegeu també la nota 19 i R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

37. ACA, C, reg. 2388 i 2391, esmentats per J. VIELLIARD, *Pèlerins*, p. 300, però únicament fent referència a la seva condició de pelegrins a Sant Jaume; podeu veure R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

38. ACA, C, reg. 2567, 2668, 2670, esmentat, sobre la base del darrer registre però únicament com a pelegrí a Sant Jaume, per J. VIELLIARD, *Pèlerins*, p. 299; el document del segon registre, que fa referència a la seva anada a Granada, és publicat a R. SALICRÚ i LLUCH, *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*, doc. 56; vegeu la nota 19 i R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

39. ACA, C, reg. 2564, 2565, 2567, 2670, esmentat, la base del darrer registre però únicament com a pelegrí a Sant Jaume, per J. VIELLIARD, *Pèlerins*, p. 298; el document del tercer registre, que fa referència a la seva anada a Granada, és publicat a R. SALICRÚ, *Documents*, doc. 57; vegeu la nota 19 i R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut dels documents.

40. ACA, C, reg. 2577, ed. R. SALICRÚ, *Documents*, doc. 161; podeu veure R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut del document.

41. Jean, senyor de Roubaix i d'Herzele, Baudouin de Lannoy, anomenat *le Bègue*, senyor de Molembaix, i André de Toulangeon, senyor de Mornay, acompanyats de Baudouin d'Oignies, Albrecht, bastard de Baviera, Grignon Landas, Hector Sacquespée i d'altres gentilhomes i familiars; vegeu les notes 19 i 21.

42. A ACA, C, reg. 3183, fols. 75 v.-76 v. 1442, desembre, 4. Tortosa, s'hi conserva el salconduit i diverses cartes de recomanació en favor seu (*Simó Suder*) —podeu veure R. SALICRÚ, *Caballeros*, apèndix I, per a una informació més completa del contingut d'aquests documents— i, gràcies a J. PAVIOT, *Portugal*, doc. 260, sabem que es correspon amb *messire Simon de Sodowiar, chevalier, premier eschançon du roy de Hongrie*, i que l'herald, que havia partit de Borgonya l'octubre de 1442, va vacar durant nou mesos per raó del seu viatge, de manera que tornà a les seves terres el juliol de 1443 (vegeu també les notes 19 i 21).

43. Cf. tant *Viajes de extranjeros*, pp. 97-110, com K. HERBERS; R. PLÖTZ, *Caminaron*, pp. 229-235.

44. Com a mínim Guillem Marstun, criat de cambra del rei d'Anglaterra que, el 1486, participà en la presa de Loja; *Enricus Haxinger, Ursus Stayar, Hulis de Huelgon*, el franciscà *Petrus de Dossa*, el magister *Joannes de Cierch*, tots ells nacionis *Sueuorum*, el capità suís Gaspar de Frey, *Johannes de Cella*, de Turrego, *Andreas Ruede*, de *Superiore Carçania*, *Julianus de Scaufar*, de Bernancia, *Matheus Sanchez*, de *idem*, *Enricus Fabreas*, de Turrego, i *Anthonijs de Paris*, durant la primavera i estiu de 1491; d'acord amb E. BENITO RUANO, *Extranjeros en la Guerra de Granada*, dins *Id., Gente del siglo xv*, Madrid, 1998, pp. 175 i 189-190 (reedició i posada al dia del treball publicat amb el mateix títol dins *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía (diciembre de 1976)*, Còrdova, 1978, vol. II, pp. 303-319). Aquest estudi incorpora, en apèndix (pp. 197-202 de la reedició), una considerable nòmina d'estrangers que participaren a la guerra de Granada.

45. La bibliografia referent a les llistes pot trobar-se a R. SALICRÚ, *Caballeros*, i ara hi podem sumar els dos apèndixs que inclou, a continuació, a la fi d'aquest text, i les diverses aportacions incloses en aquest mateix volum.

quan tenim la fortuna de poder-hi comptar, la complementarietat de les fonts.

La presència d'aquest alemany a la Península Ibèrica el 1430 queda a bastament testimoniada per les cròniques castellanes, tant arran del gran seguici que l'acompanyava, compost per entre una seixantena i un centenar de cavalcadures, com, probablement, de la categoria mateix del personatge, fill de comte i nebot de l'emperador Segimon i de l'emperadriu d'Alemanya.⁴⁶ Les diverses cròniques castellanes sostenen, però, merament i de manera contundent, que «era venido en este reyno [Castella] por ir a Santiago» i que, després d'estar-se vint dies a la cort castellana, «recibiendo muy grandes fiestas del Rey é de la Reyna, (...) de allí se partió para hacer su viage en Santiago».

Als arxius reials catalanoaragonesos, també hi ha quedat rastre —encara que indirecte, perquè no se n'ha conservat el guiatge o salconduit— del pas d'*Ulricus Cilie Segorieque* per la cort del Magnànim el març de 1430. Aquest li conferí, aleshores, estant a Sogorb, l'empresa de la Gerra i l'Estola juntament amb tretze alemanys més que possiblement formaven part de la seva comitiva.⁴⁷

Tanmateix, tenim un tercer testimoni, molt més directe i proper al personatge, del viatge d'Ulrich a la Península: el del seu propi avi, el comte Hermann. Hermann indica, simplement, que, el 1430, el seu nét era de viatge a Granada i no fa, en canvi, cap esment ni a Sant Jaume de Galícia ni a cap altra possible meta del viatge.⁴⁸ Això permet suposar, en conseqüència, que, al capdavant, considerava que no era sinó aquest, realment, l'objectiu principal.

En definitiva, per tant, és evident que, llevat que en tinguem clars indicis, difícilment podem descartar que els viatgers, cavallers i/o pelegrins que sabem que, a la Baixa Edat Mitjana, vingueren a la Península —i que, en concret, transitaren per la Corona d'Aragó— amb la intenció de visitar Sant Jaume de Galícia, i que habitualment hem considerat pelegrins, no anessin també, en molts casos, a Granada.

Perquè és evident també que, moltes vegades, el que reflecteixen les fonts no és sinó una petita porció de la realitat.

46. *Crónica de Juan II*, p. 482; J. de M. CARRIAZO (ed.), *Crónica del Halconero de Juan II, Pero Carrillo de Huete (hasta ahora inédita)*, Madrid, 1946, p. 58; J. de M. CARRIAZO (ed.), *Refundición de la Crónica del Halconero por el obispo don Lope Barrientos (hasta ahora inédita)*, Madrid, 1946, p. 95.

47. ACA, C, reg. 2757, fols. 115 r.-116 r. 1430, març, 21. Sogorb. Aquesta concessió ja havia estat esmentada per L. VÁZQUEZ DE PARGA; J. M. LACARRA; J. URÍA RIU, *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*, Madrid, 1948, vol. I, p. 91, que reenvia a K. HAEBLER, *Das Wallfahrtsbuch des Hermannus König von Vach und die Pilgerreisen der Deutschen nach Santiago de Compostela*, Estrasburg, 1899, p. 43.

48. He localitzat la notícia gràcies a F. CAMACHO EVANGELISTA, *Viajeros, artistas y artesanos alemanes en el reino de Granada durante el siglo XV*, «Cuadernos de la Asociación Cultural Hispano-Alemana», 6 (1982), p. 142, que remet a K. HAEBLER, *Das Wallfahrtsbuch*, p. 43, obra que, al seu torn, es fonamenta en un document publicat a F. G. VON BUNGE, *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, Riga, 1884, vol. 8, p. 125. He d'agrair molt especialment al Prof. N. Jaspert que, en el seu moment, em facilités la consulta de totes dues obres.

3. PELEGRINS, CAVALLERS I VIATGERS A LES FONTS DE CANCELLERIA CATALANOARAGONESES. NOTA EXPLICATIVA DELS APÈNDIXS

Els apèndixs que incorporo a continuació completen la tasca que ja vaig dur a terme en elaborar el meu treball *Cavalleros cristianos en el Occidente europeo e islámico*.⁴⁹

Aquell treball també tenia dos apèndixs. El primer, amb les notícies que havia pogut localitzar de cavallers i viatgers de qualsevol procedència que, durant els segles XIV i XV, vingueren a visitar Granada o l'Occident islàmic, o a lluitar-hi;⁵⁰ el segon, arran del context per al qual el treball va ser elaborat,⁵¹ únicament amb els pelegrins, cavallers i viatgers procedents de terres del Sacre Imperi dels quals tenia constància que visitaren la Península Ibèrica des de mitjan segle XIV i al llarg del XV.

En aquell cas, per tant, al marge dels que visitaren terres musulmanes, els pelegrins, cavallers i viatgers que vaig donar a conèixer foren exclusivament centreeuropeus i nord-europeus.

Ara, en canvi, amb motiu del present congrés internacional sobre *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Història, art i cultura del camí*, vull completar aquelles dades amb les que tinc recollides de viatgers de qualsevol altra procedència.

El primer apèndix que adjunto és un complement del llistat que Jeanne Viellard va publicar, el 1936, a *Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen Âge. Ce que nous apprennent les sauf-conduits délivrés aux pèlerins par la chancellerie des rois d'Aragon entre 1379 et 1422*⁵² i que, fins ara, tot i els afegits que van fer-hi Vázquez de Parga, Lacarra i Uría Riu gràcies a la col·laboració de Mercedes Gaibros de Ballesteros en el primer volum de la seva obra *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*,⁵³ era el més complet de què es disposava de pelegrins que transitaren per la Corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana.

Quan preparava aquell meu primer treball vaig tenir ocasió de constatar que, malgrat les aparences de completa, Viellard no havia pas esgotat totes les notícies existents en els registres de cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó del període 1379-1422, perquè no els havia buidat tots. Per això, fins i tot en els anys que cobreix el seu treball i fins sense haver fet completament, com és el meu cas, un buidatge sistemàtic de registres

49. Vegeu la nota 17.

50. I als quals a hores d'ara puc afegir els esmentats a les notes 21 i 22.

51. Un congrés celebrat el setembre del 2002 a la Universitat d'Erlangen-Nürnberg (Alemanya) sobre el tema «Die Iberische Halbinsel und das Heilige Römische Reich: vom 14. Jahrhundert bis zum Beginn des habsburgischen Grossreiches- Konstruktionen des Eigenen und des Fremden / La Península Ibèrica y el Sacro Imperio: del siglo XIV hasta comienzos del Imperio Habsburgo- La construcción de lo propio y de lo ajeno».

52. Vegeu la nota 31.

53. L. VÁZQUEZ DE PARGA; J.M. LACARRA; J. URÍA RIU, *Las peregrinaciones*, vol. I, doc. 17, pp. 29-32.

per a tot el període 1379-1422, m'ha estat possible localitzar pelegrins que ella no recull.

En segon lloc, en aquella ocasió també vaig poder constatar que Vielliard va optar per incloure a la seva nòmina únicament els viatgers que, a la documentació, apareixien explícitament esmentats com a pelegrins, i sense indicar, a més a més, si els guiatges deien que també tenien intenció de visitar algun altre lloc.

Arran de les consideracions fetes suara en el meu text, crec que ha quedat ben palès, i és prou evident, que el fet que un salconduit no manifestés la intenció del beneficiari d'anar a Galícia no implicava pas que aquest no s'hi dirigís o que no pogués, igualment, anar-hi.

Per això, a més dels pelegrins específicament definits com a tals del període 1379-1422 que he pogut localitzar i que Vielliard no recollia, hi incloc també els «alemanys» o gents procedents de terres del Sacre Imperi que ja apareixien a *Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico*, fet que aquí indico amb el signe (!) a l'inici de la seva entrada, perquè es puguin distingir dels altres que aquí són plenament inèdits.⁵⁴

El primer apèndix aporta, per tant, dades complementàries per a tot el període cronològic que cobreix el treball de Vielliard, és a dir, de 1379 a 1422.

Però, de tota manera, només les que fan referència als regnats de Ferran d'Antequera i d'Alfons el Magnànim, és a dir, només entre 1412 i 1422, les noves dades complementàries poden considerar-se exhaustives. Perquè és únicament d'aquests dos regnats, i en cap cas del període precedent, que he efectuat un buidatge pràcticament sistemàtic dels registres de cancelleria. Per tant, entre 1379 i 1411 únicament m'he limitat a recollir les dades que jo vaig localitzar, gairebé per atzar, quan elaborava aquell meu primer treball, mentre feia la pertinent comprovació o revisió ampliada dels registres i/o documents que ja havia vist Vielliard.⁵⁵

El segon apèndix, en canvi, queda ja completament fora del període cronològic estudiat per Vielliard, i abas-

ta fins a la fi del regnat d'Alfons el Magnànim (1423-1458). Per això, i com que, tal com acabo de dir, el regnat d'Alfons l'he buidat sistemàticament, en aquest cas sí que es pot considerar que l'apèndix presenta un llistat amb garanties de completa. I, per això també, les dades que conté són, per tant, gairebé totes noves i inèdites, exceptuant, bàsicament, les que fan referència a viatgers procedents de terres del Sacre Imperi i que, prèviament, jo mateixa ja havia recollit en els apèndixs del meu altre treball.

El segon apèndix també incorpora, com el primer, tant els pelegrins «pròpiament dits» de qualsevol procedència i amb qualsevol destinació, és a dir, aquells que declaren que van a Sant Jaume de Galícia però també els que, en alguns casos, asseguruen que van a Roma, Terra Santa, Tolosa, Notre Dame du Puy, Guadalupe o Montserrat, com la resta de viatgers i cavallers que arribaren a la Península i que, entre 1423 i 1458, obtingueren salconduit o cartes de recomanació del rei Alfons el Magnànim, de la seva muller, la reina Maria de Castella, o del seu germà, el rei Joan de Navarra.

Per facilitar una més ràpida identificació de les diverses menes de viatgers i pelegrins que recullen els apèndixs, he introduït en els llistats diversos codis interpretatius.

Així, **les entrades en negreta** reflecteixen els viatgers el salconduit dels quals expressa de manera explícita que pelegrinen a Sant Jaume de Galícia.

Les **entrades en negreta i cursiva alhora** fan referència a pelegrins que, a més d'anar a Sant Jaume de Galícia, també manifesten explícitament la voluntat de pelegrinar a uns altres santuaris.

Les **entrades únicament en cursiva** es corresponen també amb pelegrins, però que no expressen la voluntat d'anar a Sant Jaume de Galícia sinó que únicament fan esment d'altres santuaris o destinacions.

Com ja he indicat, la inclusió del signe (!) a l'inici de l'entrada significa que la notícia que fa referència al pelegrí, cavaller o viatger en qüestió ja quedà incorporada en els apèndixs del meu *Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico*.

I, finalment, he col·locat (*) a l'inici de les entrades que es corresponen amb pelegrins, cavallers i viatgers que apareixen en les fonts de cancelleria catalanoaragonesa i que, d'una manera o d'una altra, ens consta que visitaren terres islàmiques occidentals o que anaren a lluitar-hi.

Per últim, cal afegir que, a la fi de cada entrada, hi he indicat el número de registre de Cancelleria de l'ACA i el número de foli —o, excepcionalment, quan és el cas, el número de Carta Reial (CR)— on és registrat el salconduit o guiatge del viatger en qüestió.

54. Tot i que no es tracti de notícies inèdites, també he afegit a l'apèndix les que ja va recollir, procedents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 111-182, i que Vielliard desconeixia, ressaltades igualment amb el signe (!) perquè ja les vaig incorporar a R. SALICRÚ, *Caballeros cristianos*.

55. Per això, per als anys anteriors a 1412, les dades aportades per Maria Teresa Ferrer i Mallol a aquest mateix volum podrien ser més completes, ja que ella sí que ha realitzat un buidatge exhaustiu dels registres. Tanmateix, jo he mantingut igualment en apèndix les dades que he localitzat entre 1379 i 1412 perquè, en el meu cas, no només fan referència estricta a pelegrins sinó a tota mena de viatgers estrangers.

APÈNDIX I

PELEGRINS, CAVALLERS I VIATGERS REGISTRATS A LA CANCELLERIA CATALANOARAGONESA I NO ESMENTATS PER VIELLIARD (COMPLEMENT AL LLISTAT DE VIELLIARD, PARCIAL ENTRE 1379 I 1411, EXHAUSTIU ENTRE 1412 I 1422)

(!) **1379, agost – Johannes Hun i Johanes Cabellau, burgesos de Gant, van a Sant Jaume (1657, 111 r.)**⁵⁶

(!) *1379, novembre – Gerardus Anghiensis, senyor de Haurech, i Johannes, senyor de Monteguy d'Ostrevant, cavallers alemanys, vénen del Sant Sepulcre de Jerusalem i van cap a les parts d'Alemanya (934, 171 r.)*⁵⁷

(!) 1380, gener – Hermannus de Carden, cavaller, i Mercli de Trefetel, escuder, de les parts d'Alemanya, van cap a Castella (1658, 107 r.)⁵⁸

(!) **1382, març – Barvoldus Barvoldi, alemany, ha estat un temps a la cort reial i ara va en romiatge a Sant Jaume de Galícia (939, 110 v.)**⁵⁹

(!) 1382, desembre – Enricus Cavallerii, escuder alemany, ve de Castella i va cap a França (940, 156 v.)⁶⁰

(!) **1385, maig – Albertus Creuet, alemany, de la diòcesi de Paderborn, va cap a les seves terres retornant de romiatge a Sant Jaume de Galícia (944, f. 186 r.)**⁶¹

(!) (*?) 1385, setembre – Ulrichus de Griunude [Ulrich von Grünrod?] i Henricus de Voiczloyben, nobles donzells de les diòcesis de Meissen i de Magúncia, vénen de la cúria romana i es dirigeixen cap a les *partes Espanie*⁶² (945, 102 v.)⁶³

(!) **1385, novembre – 1386, febrer — Johannes, cavaller, landgrave de Leuchtenberg, comte de Hals, del ducat de Baviera, va i torna de romiatge a Sant Jaume de Galícia (945, 213 v.; 946, 132 r.)**⁶⁴

56. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 151-152.

57. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 152-153.

58. Tot i que J. VIELLIARD, *Pèlerins*, reculli com si fossin pelegrins a Sant Jaume els altres cavallers de qui, com és el cas d'aquests, només sabem que van cap a Castella però no que vagin a Galícia i que apareixen al mateix foli o registre, a aquests, no els incorpora, probablement per error o oblit.

59. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 154.

60. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 155.

61. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 158.

62. Aquest és l'apel·latiu amb el qual, sovint, a la Baixa Edat Mitjana, hom designava les terres musulmanes de la Península Ibèrica, és a dir, el sultanat nassarita de Granada.

63. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 159-160, per bé que remeten, per error, al foli 103 v.

64. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 160.

(!) 1385, desembre – Heuquelisco Petxech van Rde (van Rae?), Rasco Xestach, Martinus van Berrendorf, escuders alemanys, van cap a Castella (1288, 35 r.)⁶⁵

(!) **1386, abril – Martinus de Pau i Johannes de Prucia, frares eremites, tornen de romiatge a Sant Jaume de Galícia i van a Terra Santa (947, 38 r.)**⁶⁶

(!) 1387, març – Henricus, cavaller, senyor de Gera, de la diòcesi de Nüremberg, va cap a Castella i un altres llocs (1675, 101 r.)⁶⁷

(!) 1387, desembre – Arnaldus Vanbochalen de Gravia, alemany, va cap a la zona de França (1892, 111 v.)⁶⁸

(!) 1389, abril – Volfar de Brunecha [Wolffhard von Bruneck], escuder, ve de Castella i va cap a Alemanya (1871, 200 r.)⁶⁹

1397, agost – Tristannus de Archiacho, cavaller, va cap a França (2166, 50 v.)

1398, octubre i novembre – Johannes Ellesborch (Ellesvorch?), escuder anglès (2171, 24 v., 25 r. i 37 v.)

(!) 1398, desembre – Petrus de Caxa i Martinus Vornbema (Vorubema?), cavallers d'Alemanya, van cap a la zona d'Alemanya (2192, 4 r.)⁷⁰

1399, gener – Magnu Rafu, de Palerm, ve de visitar l'església de Sant Jaume de Galícia (2298, 88 v.)⁷¹

1399, abril – Nicolau Bertran, coper de la reina Maria, va cap a Sant Jaume per guanyar els sants perdons (2170, 116 r.-v., 116 v.)⁷²

1399, abril – Joan Desvalls, fidel de casa del rei Martí, va cap a Sant Jaume per guanyar els sants perdons (2170, 116 v.; 2171, 114 r.)⁷³

1399, agost – Branca de Branca, fill de Branca de Branca, germà de madona Venècia, vídua de Joan Ramírez d'Arellano, de Palerm, va en romeria a Sant Jaume (2170, 180 r., 180 r.-v.)⁷⁴

65. Agraeixo al doctor M. Sánchez Martínez que em facilités aquesta referència.

66. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 160-161.

67. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 163.

68. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 163.

69. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 164-165.

70. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 173.

71. Ja esmentat per L. VÁZQUEZ PARGA, J. M. LACARRA, J. URÍA, *Las peregrinaciones*, vol. I, doc. 17, p. 31.

72. Ja esmentat també *ibidem*.

73. El document registrat a ACA, C, reg. 2171, fol. 114 r. ja és esmentat, també, *ibidem*, però no, en canvi, el registrat a ACA, C, reg. 2170, fol. 116 v.

74. Ja esmentat també *ibidem*.

(!) 1399, octubre – Benessis de Duba, noble alemany del regne de Bohèmia, va cap a Sant Jaume per guanyar els perdons (2243, 14 v.)⁷⁵

(!) 1399, octubre – Henricus de Esterberch, noble cavaller de la zona d'Alemanya, va cap a Sant Jaume per guanyar els perdons (2243, 14 v.-15 r.)⁷⁶

1399, octubre – Miquel de Linye, noble que ha visitat la cort del rei Martí, envia dos dels seus servidors al regne de França (2243, 17 r.)

(!) 1400, gener – Enricus de Strebelle⁷⁷ i Vencheslaus Misco de Radicli, del regne de Bohèmia, i Jaques de Floiou, d'Alemanya, van cap a la zona de França (CR Martí l'Humà, 261)⁷⁸

(!) 1401, febrer – Andreas Bebsto, cavaller alemany, va cap a França (2243, 193 r.)

(*) (!) 1401, juny – Azbertus Sizlra / Sizha, cavaller de Polònia, va cap a la zona d'Espanya i del rei de Granada (2168, 92 v.-93 r.)

(!) 1401, abril – Georgius Santcliment, alemany, va cap a la zona de Navarra (2197, 137 r.)⁷⁹

1401, abril – Lluís Daviu, escuder, va cap a Sant Jaume per guanyar els sants perdons (2172, 187 r.)⁸⁰

(*) 1402, novembre – Perrin / Perri / Petrus Corney / de Corney, cambrer del duc de Berry, va cap a Castella, Granada, Fes i la zona de Barbaria (2175, 146 r., 146 v.)

1403, març – Johannes Versi (Bercy?), senescal d'*Affanau*, conseller i camarlenc reial, va cap a França (2176, 9 r.-v.)

1404, juny – Berenguer de Montcorb, cambrer del rei Martí, va a Sant Jaume (2178, 110 r.)⁸¹

(*) (!) 1404, novembre – Johannes Iracundus de Daloniz / Daloniç, Paulus de Pilconiz / Periconiz, Pilconiç, alemanys, nobles cavallers del regne de Polònia, van cap a

Castella, Portugal, Granada, Fes i d'altres parts del món (2179, 104 v., 104 v.-105 r., 105 r.)⁸²

(*) (!) 1404, novembre – Andreas de Ostolanqui / Ostrolanqui, noble cavaller del regne de Polònia, Jacobus de Vullfuscony / Vuffuscony / Bullfscon / Vullffucony, de la casa de l'emperador d'Alemanya, alemanys, van cap a Castella, Portugal, Granada, Fes i d'altres parts del món (2179, 104 v., 104 v.-105 r., 105 r.)⁸³

(!) 1405, abril – Hamricus, senyor de Rutemburg (Rotemburg?), cavaller, marxa de la Corona d'Aragó (2178, 139 v.)

1405, juny – Vicent Moliner, capellà de la capella reial, va cap a Lisboa, «a devota» del cos de Sant Vicenç⁸⁴ (2177, 113 r.)

(*) (!) 1405, juny – Jorios / Jordios Molfelder, Victos / Virtos de Nidercar / Vidercar, alemanys, després de visitar la cort catalanoaragonesa van cap a Castella, Granada i *versus partes Inspanie* (2179, 173 r., 173 v., 174 r.)

(!) 1405, setembre – Johannes Monacus, ministerius, Albertus Anihenstel / Avihenstel, Andreas Fuister, de la zona d'Alemanya, van a trobar el rei de Castella (2179, 130 v.-131 r.)

(!) 1405, desembre – [1406?], febrer – Johannes Hager, cavaller austríac, va cap a *les marches d'Espagne et autres d'illecques* (CR Martí l'Humà, 869)⁸⁵

(*) (!) 1406, agost – Johannes de Gara, Philipus de Loroch, barons del regne d'Hongria, van cap a Castella, Portugal i Granada (2181, 130 r.-v.)

1407, maig – Egidius de Chin, noble gal, va cap a França (2180, 149 v.-150 r.)

1407, maig – Guillermus de Sars, cavaller, Egidius de Berlemunt, donzell, del regne de França, van cap a Castella (2180, 149 v.-150 r.)

(*) (!) 1407, maig – Jacobus de Marlette [Jacques, senyor de Marquette] i Guillermus de Lannoy [Ghille-

75. Ja esmentat també *ibidem*, p. 32, per bé que remetent, per error, al registre 2244.

76. Ja esmentat també *ibidem*, però com a *Hemerto de Estoburles (sic)*.

77. És molt possible que sigui el mateix Henricus de Esterberch que l'octubre de 1399 es dirigeix cap a Sant Jaume per guanyar els perdons.

78. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 174.

79. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 174-175.

80. Ja esmentat per L. VÁZQUEZ PARGA, J. M. LACARRA, J. URÍA, *Las peregrinaciones*, vol. I, doc. 17, p. 32.

81. Ja esmentat *ibidem*, però com a Berenguer de Munforio (*sic*).

82. Ja esmentats per M.T. FERRER I MALLOL, *Élites militares y mercantiles entre Marruecos y la Corona de Aragón en el tránsito del s. XIV al XV*, dins *Marruecos y Al-Andalus en el s. IX H./ XV. Actas del Congreso celebrado en mayo de 2000*, Martil-Tetuan, en curs de publicació.

83. Ja esmentats per M. T. FERRER, *Élites militares*.

84. Sant Vicenç de Lisboa: vegeu A. A. NASCIMENTO, *S. Vicente de Lisboa e seus milagres medievais*, «Didaskalia», XV (1985), especialment pp. 76-81.

85. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 176, i R. AVEZOU, *Rapport à M. [P. Paris] le Directeur de l'École des Hautes Études Hispaniques*, «Bulletin Hispanique», 29 (1927), p. 355.

bert de Lannoy, senyor de Santes, Villerval, Tronchiennes, Beaumont i Wahégnies], van cap a Castella [sabem que participen a la campanya contra Granada de 1407 i després van a Portugal, Sant Jaume, Navarra, la Corona d'Aragó i tornen a França] (2180, 149 v.-150 r.)

1407, maig – Jean [de Werchin], senescal d'Hainaut, va cap a França (2180, 149 v.-150 r.)

1407, maig – Calabrus, rei d'armes del ducat d'Anjou, Karous, herald del duc de Borgonya, van cap a França (2180, 149 v.-150 r.)

(*) (!) 1407, juny – Enricus / Henricus de Pongherel / Pongherell / Poncherell, cavaller de la zona d'Alemanya, va cap a Castella, a la guerra de Granada (2181, 209 v.)

1407, juliol – Guillelmus Mallardi, de Bretanya, dit herald de Constantinoble, va cap a diversos indrets del món (2180, 165 r.-v.)

(!) 1407, setembre – Johannes, prepòsit d'Ösel, va cap a la Corona d'Aragó en pelegrinatge (*Pergamins de Cançelleria, carpeta 331, apèndix 11*)⁸⁶

1408, març – Joan de Doma, cavaller al qual havia pertangut el lloc de Doma i de Lligonya, del regne de França, va cap a Castella (2183, 27 v.-28 r.)

1408, maig – Otho de Vilars, cavaller de la terra del comte de Savoia, va cap a Sant Jaume (2183, 72 v.)

1408, juny – Nicholaus Visepenat, cavaller, i Olericus Vicepenat, donzell, *partium Bahanye*, van cap a Castella i d'altres llocs (2186, 9 r.)

(*) (!) 1408, desembre – Sens Dubte, *porsavant* d'armes de l'infant Martí, va cap a Navarra, Castella, Portugal i Granada (2215, 103 r.-v.)⁸⁷

(!) 1409, març – Johannes de Firdinguen, d'Alemanya, ambaixador del duc d'Altaricha, va cap a Castella per afers del duc (2188, 23 v.)

1409, maig – Magdalena, filla de Carles de Topi de Durazzo, vídua de micer Felip de Baramont, comte d'Albània, va cap a Sant Jaume de Galícia i a Santa Maria de Finisterre (2215, 150 r., 150 v.)

(*) (!) 1409, juliol – Johannes de Grabo / Gravo / Gabriele,⁸⁸ noble cavaller del regne de Polònia, *filio castellani crucinicensi*, va cap a Castella, Granada i Portugal (2214, 175 v.; 2215, 160 r., 160 r.-v.)

141?, juny – tres cristians indians, procedents del Sant Sepulcre, van a Sant Jaume (CR Ferran I, 2329)

(*) (!) 1410, febrer – Joan Hoir / Dohir, cavaller de la zona d'Alemanya, conseller del rei Martí, va cap a diverses parts del món, Tlemcèn, Tunis i Fes (2214, 184 r.;⁸⁹ 2215, 181 v.)

1410, març – Simon de la Venig / Lenig / Leny / Beny, senyor de Quiveran, va a servir el rei de Castella (2215, 181 v.-182 r., 182 r.-v.)

1410, març – Jacobus Batin, cavaller de la zona de França, va cap a Navarra (2215, 181 v.-182 r.)

1413, febrer – Porxas, porsavant, escuder del duc Eduard de York, va al seuencontre (2359, 122 v.-123 r., 123 r.)

1413, març – Ordone, cavaller, Petrus de Torres, Alfonso de Guateres, Didacus de Burguiellos, van cap a Castella procedents del Sant Sepulcre (2359, 115 r.-v.)

(!) 1413, març – Orlandus de Ungria / Ungaria / Hungaria,⁹⁰ cavaller de l'orde de Santa Caterina del Sinaí, va cap a Sant Jaume (2393, 24 v., 2411, 34 v.)

(!) 1413, juny – Isabel de Ferrera, Joan Derroya, nobles, mare i fill, del regne d'Alemanya, se'n tornen cap a Alemanya (2382, 87 r.-v.)

1413, juliol – clergues i cristians indians van a Castella per visitar la basílica de Sant Jaume (2397, 111 r.)

1413, desembre – Joan de Marsala, escuder del regne de Sicília, va cap a Sant Jaume i ha de passar per Portugal (2397, 121 r.-v., 121 v., 121 v.-122 r.)

(*) (!) 1414, febrer – Nicolau de Claustrof, Gregori de Xelendrof, nobles, de la zona d'Alemanya, Granada i Fes (2385, 20 r.)⁹¹

1414, agost – Joan, cristià indià, torna a la seva pàtria després d'haver visitat Sant Jaume (2381, 82 r.-v.)

88. A. J. VIEILLARD; R. AVEZOU, *Lettres*, hi apareix com a Jehan de Grabo.

89. Ja esmentat per M. T. FERRER, *Élites militaires*.

90. En algun cas rectificat sobre *Angularia*, que és el que diu la rubrica.

91. Ja esmentat per F. VENDRELL, *Caballeros*.

86. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, pp. 177-178.

87. Ja esmentat per J. RIERA I SANS, *Els heralds i les divises del rei Martí (1356-1410)*, «Paratge. Quaderns d'Estudis de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia, Vexil·logia i Nobiliària», 14 (2002), pp. 40-61.

1414, desembre – *Johannes de Roca, servidor d'armes del rei de França, visita sepulcres de sants i gira el món (2393, 201 v.-202 r.)*

1415, maig – *fra Antoni, de l'orde del convent de Sant Antoni de les terres del Preste Joan, a la ciutat anomenada Amara / Aniara, a les Índies Majors, va cap a diversos santuaris (2393, 231 r.-v.)*

1416, juliol – Joan de Coumines, cavaller del comtat de Flandes, va cap a Castella per visitar Sant Jaume per un vot (2560, 42 r.-v., 42 v.)

(*) (!) 1417, febrer – Ventzeslaus, egregi, alemany, fill de l'egregi i potent Pizembronus, duc i senyor d'Oppania, va cap a diverses bandes del món i a Ceuta, passa per Castella (2561, 179 r., 179 v.;⁹² 2562, 35 r.-v.;⁹³ 2665, 134 v., 134 v.-135 r., 135 r.)

(*) (!) 1417, març i juliol – Veneschius / Lveneschiu / Ubeneschius / Uveneschiu de Valdescriu / Lvaldescriu / Ubaldescriu / Vvaldescriu / Vualdestrin, Henrichus de Schonvbald / Schnuald / Schonlbald / Schonvvald / Schonvuald, Nicholaus Schranlz / Scranlr / Scharandus de Czyernyroyr / Czyeruyroyr / Ozyernyor, nobles cavallers alemanys, van a diversos indrets del món i a Ceuta, passen per Castella (2561, 181 r.,⁹⁴ 181 r.-v.; 2562, 37 v.,⁹⁵ 38 r.,⁹⁶ 38 v.; 2563, 34 r.-35 r.)

1417, març – Balasc d'Alagó, del regne de Sicília, va cap a Sant Jaume per complir un vot (2562, 50 v.-51 r.)

1417, maig – Tomàs de Luca, de Palerm, amb molts altres del regne de Sicília, tant homes com dones, van a visitar la basílica de Sant Jaume (2562, 84 r.-v.)

1417, desembre – Felip de Castrojoan, de la ciutat de Messina, del regne de Sicília, va cap a Sant Jaume per complir el seu vot i vol passar per la cort de Castella (2563, 69 v.)

(!) 1418, febrer – Vincentius Sindelba Samotali, cavaller de *Polen*, del regne de Polònia, va a diverses bandes del món (2563, 104 r.-v.)

1418, abril – Guerau Joan de *Peniceri*, de la diòcesi de Castres, d'estirp noble, i la seva esposa Patrona van a visitar el sepulcre de Sant Jaume arran del vot que havien fet en sortir illsos, amb els seus dos fills, d'un incendi que els havia cremat la casa i devastat tots els béns (2586, 188 r.)

1418, setembre – *Manuel de Cassi, lloctinent de tresorer reial al regne de Sicília, va cap a Castella a visitar Sant Jaume i altres santuaris (2564, 85 v., 86 r., 87 v.)*

(!) 1420, febrer – Joan de Flosa, cavaller alemany, va cap a França (2568, 65 r.-v.)

1420, juliol⁹⁷ / 1421, maig⁹⁸ – *fra Pere, de l'orde de Sant Macari d'Etiòpia, etiop de la zona de les Índies, pelegrina a Roma i a altres llocs (3116, 31 r.; 2569, 214 r.)*

1421, febrer – *Esteve Riguardi o Riquardi, cavaller, del lloc de Noia / Noyato, diòcesi ruginensis,⁹⁹ llicència d'acaptar, va cap a Notre Dame du Puy, Montserrat, Guadalupe i altres llocs per complir la promesa feta en sortir indemne de la caiguda d'un llamp a una cama durant una tempesta mentre caçava al bosc (3116, 184 v.-185 r.)¹⁰⁰*

1421, juliol – Esteve Macip, mariner de Barcelona, la seva dona Joana i el seu cunyat Antoni Petit, pobres, volen pelegrinar al Sant Sepulcre i a Sant Jaume per aconseguir indulgències i perdons en remissió dels seus pecats (3119, 31 v.-32 r.)¹⁰¹

1421, setembre – Pere Morell, escuder de la ciutat de Perich [París?], del regne de França, vol pelegrinar al Sant Sepulcre i a Sant Jaume (3118, 9 r.)

1421, desembre – Antoni Ferrer i Esteve Zapata, cunyat seu, de la ciutat de Tolosa, volen complir la promesa de visitar el Sant Sepulcre i Sant Jaume amb les cadenes amb què els havien tingut presos a Palerm per una falsa acusació d'assassinat (3118, 65 v.-66 r.)

1422, març – Joan Munyós, escuder de la ciutat de Terol, vot d'anar a visitar el Sant Sepulcre i Sant Jaume (3119, 167 r.-v.)

1422, març – Pere Amblart, majordom del duc de Savoia, va en pelegrinatge a Sant Jaume (3167, 103 v.)

1422, maig¹⁰² – Tomasi Dioquin Pàdua, vol visitar Santa Maria de Montserrat, Santa Maria de Guadalupe, Sant Jaume i altres santuaris en compliment del vot que havia fet si era alliberat mentre era captiu dels turcs a Gallípoli (3120, 35 v.-36 r.)

97. Carta expedida des de Saragossa.

98. Carta expedida des de Messina que J. VIELLIARD, *Pèlerins*, ja recull.

99. *O ruguensis*; no he estat capaç de localitzar cap identificació plausible per al lloc i la diòcesi a la vegada.

100. N'hi ha cancel·lada una altra versió al foli 183 r.-v., dient que havia estat captivat pels sarraïns i que havia aconseguit alliberar-se.

101. Es tracta d'una llicència d'acaptar; n'hi ha una altra d'igual però que només fa esment del Sant Sepulcre, del febrer de 1419, a 2588, 166 v.-167 r. i 167 r.-v.

102. Vegeu també febrer de 1424 i abril de 1437.

92. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 181.

93. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 180.

94. Citat per J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 180.

95. Ed. fragmentària de J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 180.

96. Ed. J. VINCKE, *Zu den Anfängen*, p. 180.

(!) 1422, juliol – Sehench / Sench Cunrad / Tunrad, senyor d'*Inerpach*, Zuaut / Zuant de Hirtzhoern / Hirtzhorne / Hirtz Horen, del vescomtat del Reyn, cavallers teutons, volen passar per la Corona d'Aragó per anar a altres terres (2794, 14 r.-v., 14 v.-15 r. [1a numeració])

APÈNDIX II

PELEGRINS, CAVALLERS I VIATGERS REGISTRATS A LA CANCELLERIA CATALANOARAGONESA ENTRE 1423 I LA FI DEL REGNAT D'ALFONS EL MAGNÀNIM (1458)

1423, juliol – Guillem Goy de Xambri (Chamberi), de Savoia, la seva dona, fills i família, guiatge (3121, 127 r.-v., 127 v.-128 r.)

1424, febrer – Lluís de Nules, escuder capturat mentre era a Nàpols al servei del rei, va a visitar Montserrat, Guadalupe i Sant Jaume per vot, acompanyat de Pere Martorell, de Tortosa (2593, 65 v.-66 r.)

1424, febrer – Joan Martínez de Leo i Tomasi Dioquin Pàdua,¹⁰³ volen pelegrinar al Sant Sepulcre, a Sant Jaume i a Sant Pere de Roma (2593, 67 r.-v.)

1424, maig – Nicolau d'Orsini, cavaller, va cap a Sant Jaume (2575, 1 r.)

1425, gener – Joan, d'Egipte Menor,¹⁰⁴ se li atorga salconduït (2573, 145 v.)¹⁰⁵

(!) 1425, febrer – fra Joan Eychorn / Eychoen, de l'orde de Santa Maria dels Teutons de Jerusalem de Prússia, va cap a Castella (2573, 161 v.)

1425, maig – Tomàs, comte del Petit Egipte,¹⁰⁶ torna a la seva pàtria (2576, 43 r.-v.)

(!) 1425, juny – Petrus de Curodo, Creslaus / Cresalaus de Gribado / Gribodo, cavallers del regne de Polònia, se'ls atorga guiatge des de Saragossa (2788, 15 r.-v.)

1426, agost – Antoni de Vintimilla (Ventimiglia), Jaume Molet i Antoni de Marquès, dit Parrino, nobles, van cap a Castella per visitar-hi Sant Jaume i altres esglésies (2788, 123 r.)

103. Vegeu també maig de 1422 i abril de 1437.

104. Vegeu també maig de 1425 i juny de 1447.

105. Ed. A. LÓPEZ DE MENESES, *La inmigración gitana en España en el siglo xv. (Apuntes para su estudio)*, dins Martínez Ferrando archivero. *Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, [Madrid], Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1968, doc. 1, p. 251.

106. Vegeu també gener de 1425 i juny de 1447.

1426, desembre – Micer Itus va cap a Castella i Portugal (2788, 155 r.)

1427, gener – Lluís de Falces, majordom del rei Alfons, va cap a Sant Jaume per devoció i vot i a trobar els reis de Castella i Portugal (3170, 28 r., 28 v., 29 r.)

(!) 1427, febrer – Leonardus, Enricus, Parsivar / Parsavar, *ministrerii* d'Alemanya, van a trobar el rei de Portugal (2789, 29 v.)

(!) 1427, [maig] – Joan de Bunica, d'Alemanya, home pobre, mendicant, se'n torna cap a Alemanya després d'haver fet diversos romiatges per vot i promesa i prosseguint aquests (3170, 69 r.)

(!) 1427, juny – Jacobus Daluaprato, cavaller alemany del regne de Polònia, va cap a Castella i altres bandes (2577, 1 r.)

1427, juliol – Maria d'Espina, de França, ha visitat Sant Jaume per vot i promesa i se'n torna a França (3170, 75 r.)

(*) (!) 1427, setembre – Carrafello Carrafa, gentilhome de Nàpols, va a visitar Sant Jaume, Castella, Navarra, Portugal i Granada (2577, 46 v.)¹⁰⁷

1427, octubre – Joan de Castellbisbal, reboster reial, ha decidit anar a les indulgències de Sant Jaume per singular devoció (3261, 77 r.)

1427, desembre – Llorenç de Paville, secretari del rei de França, va cap a Castella per visitar Sant Jaume (2789, 159 r.)

(!) 1427, desembre – Joan de Glimez, senyor de Berguez, del ducat de Brabant, va a visitar Sant Jaume i ha de passar per Castella i Navarra (2789, 170 r.-v., 170 v., 171 r.)

1428, març – Facio de Pisa, del regne de Nàpols, va a visitar Sant Jaume (2577, 148 v.)

1428, abril – Frederico de Chifallo va cap a Castella a visitar Sant Jaume (2577, 126 v.)

1428, abril – Enrico de Jenaro, gentilhome de Nàpols, va a visitar Sant Jaume (2577, 129 v.-130 r., 130 v.)

1428, maig – Berenguer Boil va cap a Sant Jaume per vot i promesa, i passarà per Castella i Portugal (3170, 127 r., 127 r.-v.)

107. Ed. R. SALICRÚ, *Documents*, doc. 161.

1428, maig – Lluís Desvalls i Francí Desvalls van cap a Sant Jaume i volen passar per la cort de Castella i de Navarra (2790, 8 r.)

1428, desembre – Anaqui / Avaqui del Castell havia anat a visitar la Mare de Déu de Montserrat (2579, 28 v.)

1428, desembre – Conrado de Valeris, donzell del reialme de Nàpols, va cap a Sant Jaume i vol visitar la cort de Navarra (2790, 86 v.)

(*) (!) 1430, març – a Ulricus Cilie Segorieque (Ulrich II von Cilli), se li confereix l'empresa de la Gerra i l'Estola des de Sogorb; unes altres fonts ens permeten saber que va cap a Sant Jaume, Castella i Granada¹⁰⁸ (2757, 115 r.-116 r.)¹⁰⁹

1430, juny – Bartholomeo Anania, Stephano Antho- nio i Zaccaria, volien anar a Sant Jaume (2684, 145 v.)

1430, agost – Baudevilla, porsavant d'armes del comte de Friburg, va cap a diverses bandes del món (2580, 109 r.)

1430, setembre – Bartomeu i Ananias de Gente, jueus, van cap a la zona de Judea (2580, 136 v.)

1431, març – Don Alfonso, comte d'Oreny, va cap a Portugal amb d'altres de la seva companyia (2581, 88 v.)

1431, juny – Tomàs de Saba, fill d'Antoni de Saba, de la zona d'Índia, ha passat per visitar alguns santuaris i va cap a Roma; és persona mendicant (2581, 130 r.)

(!) 1431, agost – Petrus Moda de Sizelrocim / Sizecocim, Petrus de Opporollo / Opporello, cavallers de Polònia, Gaspar de Himdorff, Nicolaus de Tamardom, Nucnierza de Miculonitze, Georgius de Lromonio, Petrus Holii, Petrus Ungarus, Jordanus Perziranch, Nandzelmi, familiars que els acompanyen, i tres homes a peu, han visitat la Corona d'Aragó i ara volen anar a d'altres llocs (2581, 164 v., 165 r., 165 v.)

(!) 1431, desembre – Georgius de Rapach, cavaller de l'Imperi Alemany, hi retorna (2582, 152 r.)

(!) 1432, maig – Osvaldus / Osvalt Sebner, Hilprandus Fuchsvert / Fuchs de Fuchsbert, nobles del ducat d'Ost- tricha, visiten els regnes d'Espanya, Portugal, diverses parts del món (2793, 23 r., 26 v.-27 r.)

(!) 1433, desembre – Jacobus Soclol / Soclob, del regne de Polònia, torna a Polònia (2510, 20 r.-v.)

(*) (!) 1435, agost-octubre – Rembertus / Rempertus¹¹⁰ [Reinprechts IV von Walsee], cavaller teutó o de la zona d'Alemanya, senyor de Voalsse et de Tiveny, ha visitat la cort de Castella i ha lluitat a la frontera contra els sarraïns (3129, 18 v., 19 r., 19 v.)

(!) 1436, març – Georgius de Scaunemberç, noble, de la zona d'Alemanya, va cap a Castella, Navarra, Portugal i altres llocs (3129, 77 r., 77 v.)

1436, novembre – Jaume de Sanframundo, conductor de gents d'armes, va cap a Sant Jaume per un vot que ha fet (3197, 35 r.)

(!) 1437, abril – Esteve Dalmàcia, «de la ciutat de Valònia, de la província d'Hongria», va cap a Notre Dame du Puy i a altres esglésies devotes del món per un vot (havia estat captiu dels turcs) (3131, 15 r.-v.)

1437, abril – Joan Martínez de Leo i Tomasi Dioquin, de Pàdua,¹¹¹ pelegrinen a diverses esglésies del món cristià per aconseguir indulgències i en remissió dels seus pecats (3131, 14 v.-15 r.)

1437, juny – Pere d'Hongria, oriünd de la ciutat Uden- sis, va per vot a Santa Maria de Guadalupe (havia estat captiu dels sarraïns) (3131, 53 r.)

1437, desembre – noble Jaume, senyor de Montis Maioris, del ducat de Savoia, va cap a Castella a visitar Sant Jaume i altres cenobis de sants (3131, 154 r.)

1438, maig – fra Pere d'Armènia, prevere, va cap a Sant Jaume, a Terra Santa de Jerusalem, al sepulcre de Sant Domènec (Bolonya), i a diversos llocs d'Itàlia, Germània i Gàlbia (3131, 185 v.-186 r.)

1438, maig – juliol – Robert de Manso, Antoni de la Marca, Miquel de Xausser [Chaucer], Guillem de Maser, donzells del ducat de Borgonya, van i tornen de Sant Jaume (3132, 127 r.)

1438, desembre – Amadeu de Berneto, cavaller del ducat de Savoia, va cap a la zona de Castella per visitar Sant Jaume (3133, 124 v.-125 r.)

1439, novembre – Florius Ravelle, de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, preceptor de la preceptoria de Sant Joan Ex- tramurs de la ciutat de Benevent, va a diverses bandes del món (2617, 143 v.-144 r.)

^{110.} O Ruberte, señor de Valsa o de Valse, o Micer Roberto, Señor de Balse segons les cròniques castellanques (vegeu la nota 19).

^{111.} Vegeu també maig de 1422 i febrer de 1424.

^{108.} Vegeu el text corresponent a les notes 46-48.

^{109.} Aquest document també confereix la Gerra i l'Estola a Franciscus, comitte in Barbania, Georius (sic) Tampech, Johannes Unguad / Ungnad / Vuguad / Vugnad, Georius (sic) Saiorer, Varmundus Framromberger, Jodocus Helfemberguer, cavaller, Vilhemus de Stam, Johannes Velsverger, Bernardus Sachs, Opetz de Seydlitz, Georius (sic) Colmczer / Coluiczer / Colinczer, Johannes Scanyer i Otto de Ratmansdorf; no tenim cap evidència que aquests altres alemanys s'haguessin desplaçat també fins a la Península Ibèrica, tot i que és probable que formessin part de la comitiva d'Ulrich.

(*) (!) 1442, desembre – Simó Suder,¹¹² cavaller de la zona o regne d'Hongria, ve de la zona d'Itàlia i, de retorn cap a la d'Hongria, vol visitar Sant Jaume i anar cap a la zona d'Yspanie (3183, 75 v.-76 r., 76r., 76 r.-v.)

(!) 1443, gener – Prenhaut / Pernhaut von Tehenstain / Teheustam, cavaller, cambrer del rei de Romans, torna a Alemanya després d'haver visitat diversos indrets del món (3139, 53 r.)

1445, agost – fra Joan, fra Jaume, fra Tomàs,¹¹³ fra Pau, freres etiops o indis de l'orde de Sant Antoni de Viena,¹¹⁴ procedents de l'Orient, ara van a pelegrinar a la zona occidental, a la Seu Apostòlica i als santuaris dels apòstols (3143, 105 r.-v.)

1445, setembre – fra Tomàs, prevere de l'orde de Sant Antoni [de Viena],¹¹⁵ i Gordi (sic), laic, de l'Índia, vol visitar els santuaris dels apòstols Pere i Pau i l'església de Sant Jaume, al regne de Castella (3143, 112 v.-113 r.)

1445, octubre – Joan Bençon, fill de cavaller, oriünd de Pisa, i la seva dona Llúcia, d'estirp noble, amb un fill i una filla, pelegrinen per vot a Sant Jaume (3142, 21 v.-22 r.)

1445, desembre – Antoni de Nàpols,¹¹⁶ vol pelegrinar a Sant Jaume (3142, 51 r.-v.)

(!) 1446, maig – Georgius Rophon, Sabastianus Illsmig [Sebastian Ilung], visiten la Corona d'Aragó, Navarra, Castella, Sant Jaume (3144, 2 v.)

1446, juliol – Joan de Sebastià, recomanat pel marquès d'Este, fa pelegrinatges per vots fets mentre era captiu dels turcs amb el cardenal de Sant Àngel (3044, 140 r.)

1446, agost – Antoni de Nàpols¹¹⁷ pelegrina a Sant Jaume (2615, 124 r. [1a numeració])

1446, novembre – Gerard Layso¹¹⁸ i altres cavallers i homes d'estat del ducat de Borgonya, en nombre de quinze, van cap a Sant Jaume per vot; passen per Navarra i Castella (3197, 48 v., 49 r.)

1446, desembre – Geraldus Layson,¹¹⁹ Francesquetus de Rusp, Thomas de Lahuenc, Johannes Rolm, prevere, i d'altres fins al nombre de dotze, del ducat de Borgonya, van cap a Sant Jaume (3144, 101 v.)

1447, maig – Salvanyolus de Trolonqua, de Còrsega, ve de la zona yspariarum de visitar Sant Jaume i torna a la pàtria amb el seu fill, Pau; vol visitar els santuaris dels apòstols Pere i Pau i d'altres sants de la ciutat de Roma (3145, 9 r.-v.)

1447, juny – Andreu, duc d'Egipte Menor, amb diversos acompanyants de tots dos sexes tant a cavall com a peu, pelegrina per la terra per la penitència de set anys que els ha imposat el papa; també Pere, Marchinus i Tomàs, comtes d'Egipte Menor¹²⁰ (3197, 110 r.-v.)¹²¹

1447, juliol – Miquel Berart, familiar i servidor de la reina Maria, va cap a Sant Jaume (3198, 106 v.)

1447, agost – Antoni de Nàpols¹²² pelegrina a Sant Jaume i altres sants (3145, 77 v.-78 r.)

(!) 1447, octubre – Guillem Xarsaher / Yarsaher de Lansut / Lausut, de Baviera, de la zona d'Alemanya, va a diverses bandes del món (2615, 135 v.-136 r.)

1448, abril – Antoni Garriga, prevere de l'orde i convent de Sant Antoni de Viena,¹²³ vol visitar el Sant Sudari de Jesucrist, els cossos dels sants enterrats a la ciutat de Tolosa i els apòstols Pere i Pau per remissió dels seus pecats (3272, 20 r.)

(!) 1448, juny – Chenfar de Merrode [Scheiffart de Merode], Johannes de Guespuch, Henricus de Guescuch i Henricus de Cartuncher / Cartencher, cavallers alemanys, tornen a la seva pàtria després de pelegrinar a Sant Jaume (3146, 104 r.)

(!) 1450, octubre – un comte alemany amb 17 cavalcades se'n torna a Alemanya procedent de Sant Jaume (3273, 88 v.)

(!) 1450, desembre – Johannes de Rutlingen,¹²⁴ de nació germànica, pelegrina per vot a les basíliques de Sant Pere, Sant Pau i d'altres amb la seva dona i fills (3152, 191 v.-192 r.)

112. Simó de Sodowiart d'acord amb les dades que publica J. PAVIOT, *Portugal*, doc. 260 (vegeu les notes 19, 21 i 42).

113. Vegeu també setembre de 1445.

114. Orde hospitalari de Sant Antoni de Viena o Vienès, fundat al segle XI, per dedicar-se als malalts, i la casa mare del qual es trobava a l'antiga diòcesi de Viena (Vienne, a l'Isère, França).

115. Vegeu també agost de 1445 i la nota precedent.

116. Vegeu també agost de 1446 i agost de 1447.

117. Vegeu també desembre de 1445 i agost de 1447.

118. Vegeu també desembre de 1446.

119. Vegeu també novembre de 1446.

120. Vegeu també gener i maig de 1425.

121. Ed. A. LÓPEZ, *La inmigración*, doc. 3, pp. 252-253. L'autora també publica altres salconduits datats entre 1460 i 1484. I vegeu també A. LÓPEZ DE MENESES, *Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle XV*, «Estudis d'Història Medieval», IV (1971), pp. 144-160, on la recerca s'estén a documents del període 1485-1499.

122. Vegeu també desembre de 1445 i agost de 1446.

123. Vegeu la nota 101.

124. Vegeu també octubre de 1452.

1451, abril – fra Garcia d'Onau i fra Alfonso de Carrion, de l'orde de l'observança de Sant Francesc, vénen de Roma, del jubileu, i se'n tornen al seu monestir de Castella (3264, 169 v.-170 r., 170 r., 170 v.)

1451, juny – Joan Font i Francesc Oliver, mestres de cases, ciutadans de Barcelona, volen anar a Sant Jaume per devoció i per guanyar-ne els perdons (3274, 45 v.)

(!) 1451, agost – Herman d'Alemanya, porsavant de l'illustre duch de Terart e de Monte, e comde de Ravensburch va cap a Castella i altres parts del món (3274, 45 v.)

(!) 1452, octubre – llicència d'acapte en favor de Johannes de Rutlingen,¹²⁵ de nació germànica (3158, 54 v.)

1453, maig – François de Ravorree / Raveria / Rane-ria, Lluís de Chastrillon, cavallers, i Piero de Marlia, donzell, recomanats pel duc de Savoia, van cap a Sant Jaume (3215, 35 r., 35 r.-v.)

(!) 1454, maig – Rudigerus de Starhenberg / Scarhemberg, baró del ducat d'Àustria, va a diversos llocs del món (2620, 114 r.-v., 114 v.-115 r.)

1455, gener – Albert d'Acre, cavaller del regne de Xipre, visita Sant Pere, Sant Pau i Sant Jaume (3294, 68 v.-69 r.)

125. Vegeu també desembre de 1450.